

FORUM

Negenhonderd jaar in het voetspoor van de doctor mellifluus

Harry van Royen

Een bezoek aan Clairvaux komt voor de modale bezoeker anno 2015 grotendeels op een oefening in ruimtelijke oriëntering neer. Binnen het aloude ommuurde abdijcomplex, dat dit jaar precies negen eeuwen lang de tand des tijds weerstaat, bepaalt immers vooral de staatsgevangenis het uitzicht en de rondgang der toeristen en bedevaarders. De monniken die een zelfgekozen clausuur prefereerden, zijn vervangen door 'penitenten' in een opgelegde clausuur. Voor historicus en cisterciënzerspecialist Harry van Royen was dit geen reden om de site in dit jubeljaar niet te bezoeken. Een duik in negen eeuwen geschiedenis.

In 1115 leidde Bernardus als kersverse abt twaalf monniken, onder wie enkele naaste familieleden, naar de eenvoudige kloostergebouwen die op de site van Clairvaux net opgetrokken en voltooid waren. In 1153 overleed de grote mysticus in zijn abdij, na een actief en bevlogen leven dat zich heel vaak buiten de kloostermuren afspeelde. De abten die hem opvolgden aan het hoofd van de abdij van Clairvaux, waren zich bewust van hun rang en status binnen de cisterciënzorde. De morele waarde van de roemruchte eerste abt van het huis waarvan zij de tijdelijke belangen dienden te verdedigen, straalde immers op hen af.

De morele impact van de eerste ordeheilige moet immens geweest zijn. Geen van de abten in de dertiende, veertiende, vijftiende en zestiende eeuw was zo charismatisch en invloedrijk als de welbespraakte *doctor mellifluus*, maar ze toonden zich toch de waardige opvolgers van Bernardus. Enkelen waren zelfs niet minder begeistert. De resultaten van hun beleid mogen er dan ook zijn. Niet alleen heeft Clairvaux in Parijs een eigen universitair college voor de orde opgericht (Collège des Bernardins, het geesteskind van

Beeld van Bernardus van Clairvaux
op de heuvel van de historische abdijsite.
© foto: Harry van Royen.

abt Etienne de Lexington) en telde ze in 1250 al meer dan driehonderd rechtstreekse en onrechtstreekse dochters, maar ook bij (kerk-)politieke spanningen kon de stem uit de Bourgondische cisterciënzerabdij vaak het significante verschil betekenen.

De abten in de woelige (eerste helft van de) zeventiende eeuw hadden het echter niet gemakkelijk. De strubbelingen op hoog politiek niveau hadden ze vooral te 'danken' aan Armand Jean du Plessis (1585-1642), de Franse geestelijke en staatsman die bekendheid verwierf als *Cardinal-Duc de Richelieu et de Fronsac*, kortweg kardinaal Richelieu. De *éminence rouge*, zoals zijn bijnaam luidde, werd de 'eerste minister' van Lodewijk XIII en deed er in die politieke hoedanigheid alles aan om Frankrijk tot een sterke, gecentraliseerde staat uit te bouwen en de macht van de Duitse en Spaanse Habsburgers te beteugelen.

Op een bepaald ogenblik eigende Richelieu zich het mandaat van de abt van Cîteaux toe. Dat leverde hem niet alleen een extra mandatair inkomen op, hij kon die nieuwe positie ook goed gebruiken om zijn uiterst geraffineerde netwerk (een soort inlichtingendienst en lobby-groep) uit te breiden in Frankrijk en elders in Europa. Dat zorgde voor extra spanningen in de buurlanden – spanningen die hoog oplaaidden toen Frankrijk, op instigatie van Richelieu, in 1635 actief ging deelnemen aan de Dertigjarige Oorlog (die al sinds 1618 woedde), een militair treffen waarin de Habsburgers om het behoud van hun prestigieuze streken.

Voor de Habsburgers konden met die opportunistische mengeling van politieke en religieuze structuur niet lachen. In hun erflanden, onder meer de Zuidelijke Nederlanden, werden de cisterciënzerabten (en abdissen) de dupe van hun misnoegdheid. Zij kregen verbodsbepalingen opgelegd, die sterk beknibbelden op het onderhouden van contacten en het aanvragen en opvolgen van goedkeuringen binnen de aloude ordestructuur. De abt van Clairvaux probeerde de schade voor zijn eigen filiatie te beperken en slaagde daar slechts ternauwernood in. Hij wou duidelijk geen vervolg van de zestiende-eeuwse adering. Toch zal de Europese bestuursstructuur van de orde zich in de achttiende eeuw steeds meer moeten plooiën naar de nieuwe normen die de meer centralistisch geconcepioneerde buurlanden oplegden. Voor Clairvaux eindigde het strikt religieuze avontuur in 1792: de abdij werd opgeheven als gevolg van de Franse Revolutie.

Panoramisch zicht op de abdij van Clairvaux. Schilderij van Henri Valton (19de eeuw).
Musée des Beaux-Arts, Troyes.

Van abdij tot gevangenis en gedeeltelijke erfgoedsite

Op de abdijsite was er een gestage bouwactiviteit, zelfs tot op het einde van de achttiende eeuw. Van een klooster in een open landschap ging het bovendien naar een goed beveiligde en gesloten enclave. Dat kwam doordat de gemeenschap in opeenvolgende eeuwen geconfronteerd werd met de desastreuze gevolgen van oorlogsgeweld en ontbering bij de plattelandsbevolking in de regio. Om rondtrekkende soldatenbenden en groepen bedelaars de vrije doorloop van het abdijsite te kunnen ontzeggen, bouwden de monniken een muur over een afstand van maar liefst drie kilometer. Die indrukwekkende scheidsmuur vormt nog altijd de rigide afbakening van het penitentiair complex dat Clairvaux vandaag is.

Net zoals voor vele van haar buitenlandse (klein)dochters, viel ook in Frankrijk een politieke omwenteling nefast uit voor de monniken, hun domein en hun abdij. Nadat de Reformatie in de zestiende eeuw de Angelsaksische en Noord-Europese dochterhuizen had geëlimineerd, gingen de voormannen van de Franse Revolutie in 1789 minstens even doortastend optreden tegen de oude structuren. Een abdij zoals Clairvaux met een domein van een 20.000 hectare leek hen een te mooie prijs waard om er niet de lege staatskas mee te vullen. De uthoven en de industriële sites konden na confiscatie snel verkocht worden, met de ommuurde abdij zelf lukte dat minder goed. In 1808 besloot keizer

Gerestaureerd dormitorium in het gebouw van de conversen. © foto: Harry van Royen.

Napoleon om van Clairvaux dan maar een gevangenis te maken. Het laat achttiende-eeuwse kloosterpand werd verbouwd met stenen van de abdijkerk, zodat het gebouw een capaciteit bekwam van 3.000 gevangenen. Het werd daarmee de grootste strafinrichting van Frankrijk. Naast een streng tuchthuis voor landlopers en criminelen van gemeen recht was Clairvaux ook de bewaarplaats voor de meeste politieke gevangenen van het land. Pas in 1979 werden de gedetineerden overgebracht naar een nieuwe gevangenis die ironisch genoeg op de plek werd gebouwd waar ooit de abdijkerk had gestaan. Van penitentie gesproken!

In 2002 werden de oudste delen van het abdijcomplex van het ministerie van Justitie naar het ministerie van Cultuur overgeheveld. Die laatste over-

Kippenhokken in de oude schuur van Clairvaux.
© foto: Harry van Royen.

heidsdienst heeft, samen met de *Association Renaissance de l'abbaye de Clairvaux*, voor een restauratie van het lekenbroedersgebouw gezorgd. Het huis van de conversen valt nu weer te bewonderen in zijn bouwkundige grandeur van de twaalfde eeuw. De achttiende-eeuwse monnikenvleugel werd dan weer grotendeels in zijn gevangenislook gelaten en niet in zijn achttiende-eeuwse kloosterstatus

hersteld. Daar was een goede reden voor. De tijdspanne dat daar misdadigers in hun cellen bromden, is veel groter dan de periode dat er kloosterlingen woonden. Bovendien weegt het kleine geluk van twintig monniken, die er ooit verbleven, niet op tegen het penitentiair leed van ettelijke duizenden gedetineerden. Alleen het refectorium werd in zijn oude luister hersteld, maar dan wel zo dat de sporen van de tribunes behouden bleven. Die monnikenrefer had immers jarenlang dienst gedaan als kapel voor de gevangenen, waarbij op elke verdieping een tribune instak, waarop de bajesbewoners konden plaatsnemen om naar de misdienst van de gevangenisalmoezenier te luisteren. Wie de gevangenisblokken bezocht heeft, vindt hier een plek om even stil te worden.

Op de weg tussen het lekenbroedersgebouw en de gevangenis kan de bezoeker nog een blik werpen op een abdijschuur, een drenkplaats voor het vee en een deel van het oude waterbeheersysteem dat de binnen de muren gelegen abdijmolens van de nodige stroming voorzag. Op het voorplein kan je in het oude vrouwenlogement, vlakbij de abdijpoort, wachten op een gids. Maar wat rondstruinen in de museumwinkel valt ook niet te versmaden.

Een bilan voor het erfgoed van Clairvaux

Op ooghoogte, aan de muren of aan de poort, valt alleen een gigantische steenmassa op. Bij het standbeeld van Sint-Bernardus, dat op een nabije heuvel over de vallei en de abdijsite uitkijkt, doe je een geheel andere indruk op. Tegen het groen steken de oude dienstgebouwen af, alsook de laat achttiende-eeuwse lekenbroeders- en monnikenvleugel, de extra gevangensmuren, de wachttorens en de andere dienstgebouwen. De herbestemming als gevangenis zorgde uiteraard ook voor schade aan de abdijsite van Clairvaux. De abdijkerk werd afgebroken om als bouw materiaal gebruikt te worden in de uitbouw van extra gevangenscapaciteit in het kloosterpand. Het domein (en zijn bouwarcheologische schatten) werd daardoor niettemin ook gevrijwaard van verregaande verstoringen. Alleen is het onderzoek ter plekke niet zo evident, gezien de strenge veiligheidsnormen.

In de regio rond Clairvaux zijn ook nog restanten van voormalige uithoven terug te vinden. Ze liggen her en der verspreid en hun bewaringstoestand varieert van abominabel tot uitstekend. De uithofschuren, ooit een determinerend aspect van elke uitbating, staan zwaar onder druk omdat ze in de huidige bedrijfsvoering geen volwaardige functie meer hebben. Nu staan de schuren erbij als witte olifanten: mooi om naar te kijken, maar zonder nut en duur in restauratie en onderhoud. Bouwkundig interessante getuigen van het glorieuze verleden kunnen wel nog bezichtigd worden in de dorpen Arconville, Cunfin, Longchamps-sur-Aujon, Saulcy en Colombé-le-Sec. Die laatste uithof is nu een gemengd landbouwbedrijf, waarin de oude poortstructuur behouden bleef, evenals de mooie twaalfde-eeuwse kelder en de zestiende-eeuwse kapel met een gewijd altaar. Zoals een aloude traditie dit wil, is er een wijngaard aan het domein verbonden, al zijn de oorspronkelijke 200 ha wel gereduceerd tot amper 2 ha. Daar wordt geen gewone wijn meer verbouwd maar de huidige

De voormalige uithof in Colombé-le-Sec - met champagne in de prachtig gerestaureerde, twaalfde-eeuwse kelder.

streekspecialiteit: champagne. De opbrengst daarvan volstaat ruimschoots om de gebouwen te onderhouden.

Naast het bouwkundig patrimonium is er ook nog het abdijarchief en de abdijsbibliotheek. Dat roerend goed werd bij de confiscatie direct afgevoerd naar de departementale hoofdstad, Troyes. Het is er nog steeds en de kern werd door de Unesco erkend als werelderfgoed, en wel in de documentaire categorie “geheugen van de wereld”.

Een link met Vlaanderen

Dat Bernardus van Clairvaux ook meermaals Vlaanderen aandeed, staat vast. Om de band met Vlaanderen te verklaren, volstaat het de figuur van Diederik van de Elzas te belichten.

Diederik van de Elzas (1100-1168) staat geboekstaafd als kruisvaarder. Toen hij in 1128, na wat erfenisstrubbelingen met Willem Clito, als graaf van Vlaanderen erkend werd, wees echter niets op grote buitenlandse campagnes: de consolidering van het door burgeroorlog geteisterde graafschap vergde alle aandacht. In 1139 trok graaf Diederik naar Jeruzalem, was er even militair actief en hertrouwde er met gravin Sybille van Anjou, weduwe van zijn rivaal Willem Clito, vooraleer naar Vlaanderen terug te komen. In 1145 gaf hij gehoor aan de oproep van paus Eugenius III (en dus ook van Bernardus van Clairvaux, voormalig abt van de paus) en trok mee met de Tweede Kruistocht. Pas in 1150 keerde hij noodgedwongen naar Vlaanderen terug om zijn echtgenote te helpen. Als regentes en moeder van (zijn) kleine kinderen was ze in Vlaanderen achtergebleven. Boudewijn, de graaf van Henegouwen, probeerde van de afwezigheid van Diederik gebruik te maken om Vlaanderen te veroveren. Dat plan mislukte door de kranige weerstand van de regentes.

In 1151 sloten beide graven vrede en beklonken dat met een huwelijksplan voor hun kinderen Margaretha van Vlaanderen en Boudewijn (V) van Henegouwen. Aangezien zijn kinderen nu groot genoeg waren, kon graaf Diederik in 1156 zijn echtgenote Sybille meenemen op zijn derde Jeruzalemreis. Toen hij in 1159 terugkeerde naar Vlaanderen, bleef Sybille achter in een klooster. Tussen 1164 en 1166 was graaf Diederik een vierde keer in het Heilige Land. Na een van deze reizen zou hij een relikwie van het Heilig Bloed naar Brugge hebben gebracht. Graaf Diederik werd in 1168 in de augustijnenabdij van Watten begraven.

Als heer van de Lotharingse heerlijkheid Bitche en als lid van het hertogelijk Huis van Lotharingen had Diederik goede connecties met enkele adellijke families die gelieerd waren met zijn familie. Daartoe behoorde ook de familie van Bernardus van Clairvaux, trouwe vazal van het hertogelijk Huis van Bourgondië. In 1142 ontmoette Sint-Bernardus graaf Diederik van Vlaanderen en Mathilde, de koningin van Engeland, in Saint-Omer. De aanleiding voor die ontmoeting vormde de stichting van de abdij van Clairmarais, niet ver van de lievelingsburcht van de graaf.

Ook Diederiks zoon en opvolger Filips van de Elzas, was de orde van Cîteaux goed gezind. In 1188 schonk hij een rente aan de abdij van Clairvaux.

Poortgebouw en vrouwenlogement van Clairvaux. © foto: Harry van Royen.

De monniken kregen “ten eeuwigen dage” een lading haring (een 28.000-tal) uit de door de graaf gestichte haven van Mardijk bij Duinkerken. Ook bij zijn overlijden dacht hij aan Clairvaux, dat zijn draagbaar altaar, gebruikt op zijn reizen naar en in Palestina, ten geschenke kreeg. Graaf Filips sneuvelde bij het beleg van Acre in 1191, waarna zijn lijk naar Clairvaux werd overgebracht en begraven in een nieuwe zijkapel van de abdijkerk.

Bernardijnen in de Lage Landen

In Vlaanderen was het grafelijk huis de abdij van Clairvaux dus zeer genegen. Een belangrijk event in de verbreiding van de orde en vooral van de filiatie van Clairvaux in de Lage Landen was de stichting van de abdij van Vaucelles aan de Schelde, op een boogscheut van de grens tussen Frankrijk en het Duitse keizerrijk. De eerste steenlegging van de abdijkerk door Sint-Bernardus op 1 augustus 1132 trok heel wat kijklustigen uit de graafschappen van wat we nu de Zuidelijke Nederlanden kunnen noemen. Meerderen onder hen volgden Bernardus naar Clairvaux, waar ze werden klaargestoomd om als monnik nieuwe stichtingen te ondernemen of andere over te nemen. L'histoire se répète. Ook Bernardus was in Cîteaux ingetreden om twee jaar later, in 1115, door abt Stephen Harding naar Clairvaux gestuurd te worden.

De abdij van Clairvaux had in 1132 een pauselijke exemptie verkregen voor zichzelf en al haar dochterhuizen. Ook de gebruiken binnen de filiatie van Clairvaux verschilden van de andere vier. Bovendien werden de huizen van de filiatie van Clairvaux sterk geassocieerd met de figuur van Sint-Bernardus. Voor de buitenwereld werd het dan ook gebruikelijk om cisterciënzers verbonden aan Clairvaux te bestempelen als bernardijnen en bernadinessen.

Iets later dan in Vlaanderen of Brabant, kwam er ook in Friesland een stichting door cisterciënzers: Klaarkamp (1165). Tussen deze abdij, Aduard en de Vlaamse en Henegouwse abdijen, zoals Ten Duinen, Cambron en Aulne, ontstond een netwerk van uit- en stadshoven, nog aangevuld met cisterciënzervrouwenabdijen die zeker in de dertiende eeuw in Vlaanderen de volle steun van de gravinnen genoten. Die ondersteuning zorgde in de Zuidelijke Nederlanden voor een ‘comfortabele’ toestand waarbij vijftien mannenabdijen en 66

Zicht op de abdijsite vanaf het standbeeld van Bernardus op de nabije heuvel. © foto: Harry van Royen.

monialenabdiijen tot de Orde van Cîteaux behoorden. Daar is een overvloed aan literatuur over beschikbaar.

Moeizamer verging het de erfenis van Cîteaux in de Noordelijke Nederlanden, met slechts een handvol abdiijen uit de filiatie van Clairvaux. In de periode tussen de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) en de nieuwe liberale grondwet van 1848 was het rooms-katholiek monastiek leven er haast onbestaande. Zo kwam de Munsterabdij in Roermond pas tijdens de woelige jaren van medio negentiende eeuw in een Nederlands bestuurskader terecht. De grondwet van Thorbecke voorzag in een voorzichtig herstel van de rooms-katholieke hiërarchie en officiële eredienst, en de 34 cisterciënzerstichtingen die in bepaalde delen van Nederland hun duit in het zakje deden op het vlak van ontginning van de door hen verworven gronden, kregen opnieuw aandacht.

In 1865 verscheen het globale overzichtswerk van W.J. Hofdijk, *Kloosters en de Klooster-Orden in Nederland, historisch onderzocht en geschetst*, een boek dat ook de cisterciënzers weer in de belangstelling bracht. In de daaropvolgende decennia werd de historiografie van het rooms-katholiek geloof, de geloofsbeleving en de organisatie uitgebreid. De kersverse trappistenstichtingen in Nederland wilden hieraan ook hun bijdrage leveren. Die inspanningen resulteerden in een boekje van een verder onbekend gebleven pater van Zundert: *De H. Bernardus en Zijne Orde, vooral in Nederland* (1914).

Het historisch onderzoek maakte al snel duidelijk dat de abdiijen ook landelijke exploitatiezetels, uithoven en stadshoven, bezaten. Ze fungeerden

dikwijls als refuge. Die extra bouwkundige sporen werden door Michael Schoengen in zijn *Monasticon Batavum* opgelijst, en in 1941-1942 postuum in vier delen gepubliceerd. Heel recentelijk verscheen, onder de titel *Schiere monniken en grijze vrouwen*, een fraai overzichtswerk met veel aandacht voor de uit Clairvaux ontstane cisterciënzerhuizen in Nederland en hun negentiende-eeuwse herintrede. Dat boek is het levenswerk van Philip Holt, ooit benedictijn van Egmond en nu pastoor op rust. De auteur koos als ankerpunt voor zijn overzicht de stichting van Klaar-

kamp bij het Friese Rinsumageest, 850 jaar geleden. Maar in feite groeide zijn werk ook uit tot een bijzonder eerbetoon aan de abdij van Clairvaux en haar eerste leidsman, de *doctor mellifluus* wiens geschriften de geesten eeuwenlang hebben beroerd en dat ongetwijfeld nog lang zullen blijven doen.

Culturele en spirituele pelgrimage

Clairvaux kan zich het hoofd noemen van ca. 360 abdijen in Europa, zowel nieuwe stichtingen als overnames van abdij- of kluizenaarsgemeenschappen en zelfs congregaties met verschillende vestigingen. Elk historisch en archeologisch onderzoek voert de wetenschappers en zij die in hun kennis willen delen onwillekeurig terug naar de abdij van Clairvaux en zijn charismatische, twaalfde-eeuwse spirituele reus en roerganger. Een bezoek aan de abdijsite, een stuk of wat uithoven en de documentaire collectie in Troyes betekent dan ook een soort culturele pelgrimage waarin het contemplatieve moment de reminiscenties aan een geestrijk verleden alleen maar kan verdiepen.

Harry van Royen (°1965) is historicus. Onderzoekservaring deed hij vooral op in de domeinen industriële archeologie, nijverheidsgeschiedenis, historische milieuverontreiniging, monumentenzorg en herbestemming van industriële architectuur en monastieke instellingen (cisterciënzerabdijen in de Lage Landen).

Literatuur

- A. Baudin, N. Dohrmann & L. Veyssière (dir.), *Clairvaux l'aventure cistercienne*, Somogy, Paris, 2015.
- B. Peugniez, *Le Guide Routier de l'Europe Cistercienne*, Editions du signe, Strasbourg, 2012.
- Ph. Holt, *Schiere monniken en grijze vrouwen. Cisterciënzers in Nederland 1165-1797. Een overzicht*, Damon, Budel, 2015.

Bezoektips

- * Médiathèque du Grand Troyes (Rue des Filles Dieu 7, F-10000 Troyes) waar de abdijbibliotheek van Clairvaux wordt bewaard. Ze kan ook virtueel bezocht worden: www.bibliotheque-virtuelle-clairvaux.com.
- * Nog tot 15 november loopt er in het Hôtel-Dieu-le-Comte (Rue de la Cité) in Troyes de gratis tentoonstelling "Clairvaux. L'aventure cistercienne". Meer info: www.clairvaux-2015.fr
- * Abbaye de Clairvaux, Clairvaux (Ville-sous-la-Ferté). Meer info: www.abbayedecclairvaux.com.
- * Ferme du Cellier, Colombé-le-Sec. Info: www.monial.net.